

“Δεν ήταν φασίστες. Ήταν μάλλον αυταρχικοί συντηρητικοί που αποζητούσαν την προσωπική και κοινωνική τους αναγέννηση μέσα απ’ τη μάχη εναντίον του κομμουνιστή εχθρού”².

Ο ακαδημαϊκός Roger Eatwell περιγράφει τις ιδεολογικές προτιμήσεις των Γάλλων SS της μεραρχίας Καρλομάγνου που υπερασπίστηκαν τον Χίτλερ μέχρι την τελευταία στιγμή στο μπούνκερ της Καγκελαρίας τον Μάη του 1945.

Έχουμε “ευχάριστα νέα” για τους αναγνώστες της στήλης που τόσο καιρό αναρωτιούνταν πότε επιτέλους θα ασχοληθούμε με τη δικτατορία του Μεταξά· με τα έργα και τις ημέρες της και όχι με τα “προεόρτιά” της. Όλη την προηγούμενη περίοδο επιμείναμε στη μεσοπολεμική κοινωνική και πολιτική συνθήκη, παρουσιάζοντας από τη μια μεριά τις εντατικές προσπάθειες του ελληνικού κράτους να “αρθεί στο ύψος των περιστάσεων” και να ετοιμαστεί όσο καλύτερα μπορούσε για το μεγάλο παγκόσμιο μακελειό και από την άλλη τις αναρίθμητες (και συχνά λυσσασμένες) αντιθέσεις του προλεταριάτου που έδωσε τη μάχη του (έτσι όπως την έδωσε, έτσι όπως μπορούσε, αλλά πάντως την έδωσε) για να υπερασπιστεί τον εαυτό του απέναντι στον ταξικό του εχθρό. Και επιμείναμε γιατί θεωρούσαμε (και εξακολουθούμε να θεωρούμε) ότι στην περίοδο του Μεσοπολέμου μπήκαν οι βάσεις για τη μετέπειτα βαρβαρότητα· ότι επειδή η ελληνική αστική τάξη της εποχής τα είχε βρει μπαστούνια για πολλούς και διάφορους λόγους (από την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία ως την παγκόσμια οικονομική κρίση και την ανάδυση ενός μαχητικού προλεταριάτου) βρήκε και την πλέον “αποτελεσματική” στρατηγική για να διαχειριστεί την καπιταλιστική κρίση. Μια στρατηγική που δεν ήταν άλλη από τον φασισμό. Και παρόλο που ο κυρίαρχος ιστορικός λόγος δυσκολεύεται (ή καλύτερα αρνείται) να χρησιμοποιήσει τον συγκεκριμένο όρο, εμάς μάς φαίνεται ότι όποιος προσπαθεί να ερμηνεύσει το παρελθόν μέσα από το πρίσμα της ταξικής ανάλυσης μάλλον θα δυσκολευόταν να χρησιμοποιήσει οποιονδήποτε άλλο από τους ευφάνταστους εκείνους όρους που “κυκλοφορούν στην αγορά”: “ριζοσπαστική δεξιά”, “συντηρητική δεξιά”, “βοναπαρτισμός”, “γραφειοκρατικό αυταρχικό καθεστώς”, “δεξιό ριζοσπαστικό αυταρχικό σύστημα”, “συγκριτικό ημιπλουραλιστικό αυταρχικό καθεστώς”³. Παρακάτω, θα επιχειρήσουμε να διατυπώσουμε μια πρώ-

Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

“Η λύσις του πολυπλόκου ελληνικού πολιτικού και κοινωνικού προβλήματος”¹

Η εργατική τάξη του Μεσοπολέμου δίνει τις τελευταίες της μάχες

τη (και γι’ αυτό κάπως συνοπτική) άποψη για το ποιόν του περίφημου καθεστώτος Μεταξά.

Δεν είναι φασισμός αυτό, λέμε...

Δεν έχουμε σκοπό να αντικρούσουμε ένα προς ένα τα επιχειρήματα των “ειδικών” που διαρρηγγύνουν τα ιμάτιά τους για τη μη φασιστική φύση της μεταξικής δικτατορίας. Γιατί το “πρόβλημά” μας δεν είναι ακαδημαϊκού τύπου και άρα εκ των πραγμάτων δεν θα μπορούσε να αντιγράψει τις διαδρομές όλων αυτών των άνευρων αντιπαραθέσεων και των “επιστημονικών αντεγκλήσεων” που εκτυλίσσονται στην προστατευτική γυάλα των συνεδρίων. Το δικό μας “πρόβλημα” είναι να κατανοήσουμε συλλογικά (με όλες τις ελλείψεις και τις αδυναμίες που μάς περιορίζουν) κάποιες στιγμές από το ομικλώδες χθες, μπας και καταφέρουμε να δούμε λίγο πιο καθαρά κάτι από το “αδιανόητο” σήμερα. Ας γίνουμε, όμως, πιο συγκεκριμένοι. Υπάρχει η αντίληψη στις τάξεις των “ειδικών” (εδώ εμείς θα προσπαθήσουμε να σχολιάσουμε να όσα λέει ο Βαγγέλης Αγγελής στην εισαγωγή του βιβλίου του “Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα... Μαθήματα εθνικής αγωγής και νεολαϊστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας”, Βιβλιόραμα, 2006) ότι για να χαρακτηριστεί ένα καθεστώς της περιόδου ως φασιστικό θα πρέπει να έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά: 1) να είναι ριζοσπαστικό, δηλαδή να επιφέρει ριζικές αλλαγές σε προϋπάρχοντες θεσμούς και να επιβάλει ένα ολοκληρωτικό μοντέλο καθημερινής ζωής σε όλους τους τομείς του κοινωνικού και 2) να στηρίζεται στη μαζική κινητοποίηση, δηλαδή να χαίρει λαϊκής υποστήριξης. Έλα όμως που κατά τους προαναφερθέντες “ειδικούς” η 4η Αυγούστου δεν πληρεί τα “κριτήρια ένταξης” κι έτσι δεν μπαίνει στην ευρωπαϊκή ελίτ των φασισμών δίπλα στον γερμανικό και τον ιταλικό.

Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Λένε, ότι το μεταξικό καθεστώς δεν ήταν αρκετά ριζοσπαστικό· δεν έφερε τα πάνω κάτω και σε τελική ανάλυση δεν έκανε τίποτε άλλο πέρα από το να πατήσει στο έδαφος που είχαν ήδη προλειάνει οι προηγούμενες αστικοδημοκρατικές κυβερνήσεις. Μάλιστα. Η προετοιμασία μιας ολόκληρης κοινωνίας για να μπει “χαρούμενη και αποφασιστική” σε έναν παγκόσμιο πόλεμο δεν συνιστά αρκετά “ριζική αλλαγή” στα μάτια των κυρίων διανοούμενων. Η αναδιοργάνωση της εργατικής δύναμης και η πειθαρχημένη και συντονισμένη λειτουργία των κρατικών υπηρεσιών που απέβλεπαν στη διέξοδο από την κρίση μέσω του πολέμου δεν τους πείθει ως “ολική επαναφορά”. Η επιλογή τους αυτή είναι, νομίζουμε, κάτι παραπάνω από βολική. Και πώς αλλιώς, αφού με τον τρόπο αυτό καταφέρνουν να εξαγγίσουν τόσο τις βαρβαρότητες του κοινοβουλευτισμού όσο και εκείνες του φασισμού, χωρίς να μπουν στον κόπο να αναζητήσουν τις διαφορές των δύο πολιτικών και την αλληλουχία τους. Να πώς χωρίς πολλά πολλά προκύπτει ότι ο Μεταξάς βρήκε το έδαφος στρωμένο, έκανε ό,τι και οι προηγούμενοι (από την οικονομία μέχρι την εξωτερική πολιτική), οπότε δεν είναι φασίστας, αφού ούτε και οι προκάτοχοί του ήταν. Λες και ο Χίτλερ τα έφτιαξε όλα από το μηδέν· λες και δεν “αξιοποίησε” τον κρατικό μηχανισμό και τις κοινωνικές σχέσεις που είχαν διαμορφωθεί απ’ τη δημοκρατία της Βαϊμάρης⁴. Ο επίσημος, όμως, λόγος επιμένει:

“ο Μεταξάς δεν αντικατέστησε σχεδόν καθόλου το δυναμικό που στελέχωνε τις βασικότερες οικονομικές θέσεις και διατήρησε στα οικονομικά πόστα τους ανθρώπους που χρησιμοποίησαν οι προηγούμενες κυβερνήσεις. Όσον αφορά την εξωτερική πολιτική της δικτατορίας, οι κύριες κατευθύνσεις της σε μεγάλο βαθμό είχαν ως σημείο εκκίνησης την προμεταξική περίοδο. Βασικές της αρχές, όπως η βαλκανική συνεργασία, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και η έμφαση στον αγγλικό “παράγοντα”, τη χαρακτήριζαν ήδη πριν από τον Απρίλιο του ’36. Καμία δομική αλλαγή δεν συνέβη τα επόμενα χρόνια”⁵.

Ο κύριος επιστήμονας μοιάζει να μην έχει ακούσει τίποτα περί “συνέχειας των ελίτ” και γι’ αυτό πελαγοδρομεί αναζητώντας “δομικές αλλαγές” σε λάθος σημεία. Γι’ αυτό και δεν θα μπορούσε παρά να τον ξενίζει το προφανές· ότι δηλαδή κάποιος μπορεί να είναι και φασίστας και ρεαλιστής (με την έννοια ότι δεν θα ενεργούσε ποτέ εις βάρος των “εθνικών συμφερόντων” και δεν είχε κανένα λόγο να ναρκοθετήσει την μακροχρόνια και

Μάρτις του 1920. Γερμανοί, μέλη των Freikorps με πλήρη εξάρτηση και στο φως της μέρας. Δεν έχουν κάτι να κρύψουν. Συμμετέχουν στον ακήρυχτο ταξικό πόλεμο χρόνια πριν ο φύρερ πάρει την εξουσία.

Φολκλόρ, εθνική ανάταση και πρόταγμα: “για μια Ελλάδα νέα”...

τόσο “επιδοφόρα” συμμαχία με τους Άγγλους). Γιατί, βέβαια, το καθεστώς Μεταξά δεν ήρθε με σκοπό να ξεχαρβαλώσει το ελληνικό κράτος, να απειλήσει τα συμφέροντά του και να αμφισβητήσει τις πάγιες βλέψεις του (από τη Νότια Αλβανία ως το Αιγαίο και την Κύπρο). Ήρθε για να “αποκαταστήσει τις ισορροπίες” και να εγγυηθεί δια πυρός και σιδήρου την “εύρυθμη” κρατική λειτουργία, πολύ απλά γιατί δεν ήταν μια παρένθεση ή μια παρέκκλιση: ήταν το ίδιο το ελληνικό κράτος που έκανε τα κουμάντα του καθ’οδόν προς τον παγκόσμιο πόλεμο. Και η σκέψη του Αγγελή συνεχίζει να καλπάζει:

“Η θέση των φασιστικών κινημάτων περί διπλωματίας είχαν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους και αν υιοθετήσουμε την (αρκετά αβέβαιη) θεωρία ότι κοινός τους παρονομαστής ήταν ο επεκτατισμός, τότε σίγουρα το μη αλυτρωτικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου δεν εντάσσεται σε αυτά”.

Μάλιστα. Ούτε λίγο ούτε πολύ να πιστέψουμε ότι ένα κράτος που τρέχει με χίλια προς τον πόλεμο δεν αποβλέπει στα κέρδη (προσάρτηση εδαφών, αύξηση της διαπραγματευτικής του ικανότητας), αλλά πάει “για την εμπειρία”, για το fair play...

Παρόλ’ αυτά, οφείλουμε να παραδεχτούμε πως με αυτή την τόσο απλή (σχεδόν μαγική) “επιστημονική” ερμηνεία σου λύνονται τα χέρια: κανένας δεν χρειάζεται να πολυσκοτίζεται για τις συνθήκες που κατέστησαν τον Μεταξά τον “κατάλληλο άνθρωπο στην κατάλληλη θέση, την κατάλληλη στιγμή”. Κανείς δεν χρειάζεται να πάρει θέση για τις λιγότερο ή περισσότερο ανοικτά δικτατορικές τάσεις που εκδήλωσαν οι δημοκράτες των αστικών κομμάτων. Μήπως, όμως, με αυτή τη λογική ούτε καν ο Χίτλερ και οι ναζιστές του δεν θα έπρεπε να θεωρούνται “ριζοσπάστες”, αφού αν κρίνουμε από τις πηγές χρηματοδότησής του (το 64% της χρηματοδότησής του καλυπτόταν από τους βιομήχανους και τους μαγαζάτορες, το 10% από τις τράπεζες και το υπόλοιπο 25% από μεμονωμένα άτομα) το γερμανικό Εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα την περίοδο 1921-1924 (στα χρόνια της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, δηλαδή) δεν τα πήγαινε και τόσο άσχημα με τις αστικές δυνάμεις και το κεφάλαιο;

Όσον αφορά τώρα τα περί μαζικής αποδοχής, υποστηρίζεται πως ο Μεταξάς ήταν αντιδημοφιλής και ότι η άνοδος του στην εξουσία δεν οφειλόταν στην κινητοποίηση των μαζών και τη συστράτευσή τους στο πλάι του, αλλά σε άλλους παράγοντες, γεγονός που “αποδεικνύει” ότι η 4η Αυγούστου δεν ήταν και τόσο φασιστική:

“ο φασισμός, αντίθετα με άλλα συγγενικά καθεστώτα ή ιδεολογικά κινήματα της εποχής, στηρίχθηκε στη μαζική κινητοποίηση. Συνεπώς, πολιτικές κινήσεις ή δικτατορικές κυβερνήσεις που δεν στηρίχθηκαν σε αυτή κατά την προσπάθειά τους να ανέλθουν και να εδραιωθούν στην εξουσία, αλλά αντίθετα βασίστηκαν σε άλλα ερείσματα (όπως ο στρατός), δεν μπορούν να αποκληθούν “φασιστικές””.

Αυτή η διατυπωμένη με τόση σιγουριά άποψη όχι μόνο μπάζει από παντού, αλλά ταυτόχρονα εστιάζει επιλεκτικά σε μια εκδήλωση του φασισμού για να προσπεράσει έντεχνα και στα μουγκά αυτό που υπήρχε από πίσω. Για να το πούμε αλλιώς, η θέση ότι τα φασιστικά καθεστώτα του Μεσοπολέμου στηρίχθηκαν στις λαοθάλασσες που ζητωκραύγαζαν (είτε στη Ρώμη είτε στο Βερολίνο) και χαιρετούσαν ναζιστικά, ορκιζόμενες αιώνια πίστη στον εθνοσωτήρα αρχηγό δεν βλέπει πουθενά τον παράγοντα “κράτος” ή κι όταν τον βλέπει τον υποτιμά. Από πού κι ως πού, όμως, ο πρωταγωνιστικός ρόλος του στρατού περνάει στα ψιλά με τέτοια άνεση; Μήπως ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι δεν προχώρησαν έχοντας τους караβανάδες στην εμπροσθοφυλακή; Πώς, άλλωστε, θα μπορούσαν να δημιουργηθούν τα παραστρατιωτικά τάγματα πολιτών (Freikorps) στη Γερμανία και οι μελανοχίτωνες στην Ιταλία αν δεν υπήρχαν οι αξιωματικοί εκείνοι που είχαν την εμπειρία προηγούμενων συγκρούσεων (με τελευταία εκείνη του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου), οι στρατιωτικοί εκείνοι που οργάνωσαν τις δολοφονικές ομάδες οι οποίες σκόρπιζαν το θάνατο και το φόβο χρόνια πριν οι φασίστες έρθουν και επισήμως στην εξουσία; Ποια θα ήταν η μαζική υποστήριξη χωρίς την προηγούμενη κινητοποίηση (ενός κομματιού) του κρατικού μηχανισμού προς την κατεύθυνση του εκφασισμού; Η επιλογή να αγνοεί κανείς τις διαδικασίες ανόδου και τη λειτουργία του φασισμού ως στρατηγικής για τη διαχείριση της εργατικής δύναμης σε περίοδο καπιταλιστικής κρίσης και κατά συνέπεια να επικεντρώνει στο μαζικό χαρακτήρα και τις ιδεολογικές εκφάνσεις, έχει ως αποτέλεσμα να παρουσιάζεται ο φασισμός ως ένα φαινόμενο “παθολογικό” ή στην καλύτερη περίπτωση ως κάτι “εξωτικό”.

...εντάξει, ίσως λίγο μόνο

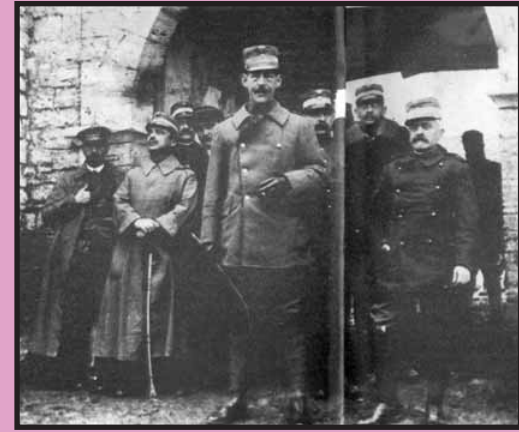
Σε αυτό το δήθεν συμπαγές σχήμα του “μη φασισμού” ο κύριος Αγγελής αδυνατεί να χωρέσει δύο γνωρίσματα της 4ης Αυγούστου: την αστυνομική καταστολή και την προπαγάνδα. Υποστηρίζει ότι τα συγκεκριμένα δεδομένα όπως κι αν το κάνεις φέρνουν λίγο σε φασισμό, αλλά δεν κάθεται να σκάσει κιόλας. Άλλωστε, ως γνωστόν, οι εξαιρέσεις δεν κάνουν τίποτε άλλο απ’το να επιβεβαιώνουν τον κανόνα...:

“Το ευρύ δίκτυο παρακολούθησης, οι γενικότερες τακτικές της μεταξικής αστυνομίας, η πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα αποτελεσματικότητά της και η υπερβολική στήριξη που παρείχε στον κρατικό μηχανισμό (και αντίστροφα) θυμίζουν έντονα το ναζιστικό πρότυπο αστυνόμευσης. Ακόμη και η Δήλωση Μετανοίας φαίνεται πως ήταν αντιγραφή ανάλογης μεθόδου που είχε εφαρμοστεί στη χιτλερική Γερμανία από το 1933. Η συνεργασία του Μανιαδάκη με τις αστυνομικές υπηρεσίες της Γερμανίας είχε λάβει επίσημη μορφή. Παρόλο που η πρώτη επαφή των δύο καθεστώτων στο πλαίσιο της Antikomintern δεν ήταν ικανοποιητική, η συνέχεια επέφερε σημαντικούς καρπούς: αλληλογραφία Μανιαδάκη - Himmler, συμφωνία για κοινή αντιμετώπιση των “μπολσεβικικών ραδιουργιών”, ανταλλαγή πληροφοριών σχετικών με κομμουνιστική δράση και συμμετοχή της Ελλάδας στο διεθνές αστυνομικό συνέδριο του Βερολίνου”.

Από την άλλη, ο αιογράφος του Μεταξά, Παναγιώτης Βατικιώτης, δεν φαίνεται να πολυσυμφωνεί με μια τέτοια οπτική και στην προσπάθειά του να δικαιολογήσει, εκτός των άλλων, την κατασταλτική βία της 4ης Αυγούστου ρίχνει στα μούτρα κάθε “ευαίσθητου δημοκράτη” ένα “ναι, αλλά κι εσείς δεν κάνατε λίγα”:

“... το καθεστώς του Μεταξά εκτόπισε λιγότερους κομμουνιστές στα νησιά από όσους είχαν εκτοπίσει προηγούμενες κυβερνήσεις, ιδιαίτερα από τότε που η κυβέρνηση Βενιζέλου εισήγαγε τον λεγόμενο νόμο του “ιδιωνύμου” για να καταπολεμήσει την εξάπλωση ριζοσπαστικών και ανατρεπτικών ομάδων”.

Φυσικά, το ότι η μέθοδος αυτή του συμψηφισμού μόνο στους ακροδεξιούς θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη δεν σημαίνει ότι η αναφορά στα εγκλήματα της δημοκρατίας είναι “εκτός τόπου και χρόνου”. Κάθε άλλο. Μας φαίνεται, μάλιστα, πως η αποσιώπησή τους αποτελεί έναν αναμφισβήτητο ανώδυνο τρόπο για να προσεγγίσει κανείς την αστυνομική βαρβαρότητα, τις εξορίες, το καθημερινό κυνηγητό και την εξόντωση που έζησε στο πετσί της, επί Μεταξά, μια πληθώρα (κατά βάση κομμουνιστών) αγωνιστών. Αναγνωρίζοντας, λοιπόν, τον φασιστικό χαρακτήρα της αντικομμουνιστικής εκστρατείας και της προπαγάνδας, ο Αγγελής (και ο κάθε Αγγελής) γλιτώνει από μια βασική “δυσκολία”: από το να ασχοληθεί με τον ακήρυχτο εμφύλιο πόλεμο που βρισκόταν σε εξέλιξη για περισσότερο από μία δεκαετία στην ελληνική επικράτεια. Γιατί ρίχνοντας το βάρος αποκλειστικά στην αστυνομία του Μεταξά ξεπλένει το “Ιδιώνυμο” του Βενιζέλου: γιατί η αποτελεσματικότητα της μεταξικής αστυνομίας θεωρείται “πρωτοφανής”, ακριβώς επειδή παραγωγίζεται η πολύχρονη “εκπαίδευση” όλων των ειδών των μπάτσων και των ρουφιάνων που “ασκήθηκαν”, επί δημοκρατίας, πάνω στις πλάτες του μεσοπολεμικού προλεταριάτου. Και ο επίσημος ιστορικός λόγος καμιά όρεξη δεν έχει να “ξύνει πληγές”: προτιμάει μια αφήγηση στρογγυλεμένη που ενισχύει τους μύθους και ακόμα και στην πιο “ρηξικέλευθη” εκδοχή της δεν κάνει τίποτε άλλο πέρα από το να ακολουθεί το σίγουρο και εθνικά αποδεκτό μονοπάτι της συμφιλίωσης. Στο επόμενο τεύχος θα ασχοληθούμε με την προπαγάνδα και συγκεκριμένα με το πώς αυτή πραγματώθηκε μέσω του μηχανισμού της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (Ε.Ο.Ν).

Μάρτιος του 1913 και ο ελληνικός ιμπεριαλισμός διανύει κάποιες από τις μεγάλες του στιγμές κατά τη διάρκεια του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου. Εδώ ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α' (φαίνεται ποιος είναι) “απελευθερώνει” τα Ιωάννινα συνοδευόμενος από την ελίτ της ηγεσίας του στρατού. Στα δεξιά του ο Μεταξάς, ο οποίος κατά τα άλλα “εμφανίστηκε από το πουθενά” το 1936, πιθανότατα ατενίζει το λαμπρό μέλλον...

Σημειώσεις

1. Ένας “καλός φασίστας” σαν τον Μεταξά δεν κρύβει ποτέ τις προθέσεις του γι’ αυτό και εν έτει 1934 δεν έχει κανένα πρόβλημα να εκφραστεί ελεύθερα και να υποστηρίξει ότι η λύση στο “πολύπλοκο” κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα βρίσκεται πέρα από τον κοινοβουλευτισμό. Αναφέρεται στο Σπύρος Λιναρδάτος, “4η Αυγούστου”, Θεμέλιο, 1988, σελ. 11.
2. Roger Eatwell, “Fascism. A History”, Penguin Books, 1997, σελ. 217.
3. Βλ., Βαγγέλης Αγγελής, “Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα... Μαθήματα εθνικής αγωγής και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας”, Βιβλιόραμα, 2006, σελ. 25 και 29.
4. Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα προσέγγιση της δημοκρατίας της Βαϊμάρης και των ταξικών αντιστάσεων του γερμανικού προλεταριάτου του Μεσοπολέμου μπορεί να βρει κανείς στο βιβλίο του Sergio Bologna, “Ναζισμός και Εργατική Τάξη. Κρίση, Κράτος Πρόνοιας και Αντιφασιστική Βία στη Γερμανία του Μεσοπολέμου”, antifa scripta, 2011.
5. Αγγελής, ό.π., σελ. 31.
6. Η εκτίμηση ότι “η επανάσταση” των ναζιστών επικράτησε μόνο χάρη στο ότι ο στρατός στάθηκε στο πλευρό τους” ανήκει στον ίδιο τον Χίτλερ. Αναφέρεται στο Σπύρος Λιναρδάτος, “Ο Ιωάννης Μεταξάς και οι Μεγάλες Δυνάμεις (1936-1940)”, Προσκήνιο, 1993.
7. Αγγελής, ό.π., σελ. 34.
8. Παναγιώτης Βατικιώτης, “Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941”, Ευρασία, 2005, σελ. 368.